

СЕКЦІЯ 4. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВИХОВАННЯ

УДК 371.035.477

УРАХУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА В ПРОЦЕСІ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ

Бабкіна М.І., к. пед. н.,
доцент кафедри іноземних мов
Національний університет «Львівська політехніка»

У статті розкрито необхідність урахування психологічних особливостей розвитку особистості підлітка в процесі громадянського виховання. Досліджено психологічні закономірності розвитку та визначено аспекти соціалізації особистості в підлітковому віці для подальшого формування громадянськості. Розглянуто роль агентів соціального впливу в процесі громадянського виховання підлітків.

Ключові слова: психологічні особливості розвитку особистості, соціалізація, громадянське виховання, громадянськість, підлітковий вік, підліток.

В статті раскрыта необходимость рассмотрения психологических особенностей развития личности подростка в процессе гражданского воспитания. Исследованы психологические закономерности и обозначены аспекты социализации личности в подростковом возрасте для дальнейшего формирования гражданственности. Обозначены аспекты социализации и гражданского становления подростка. Рассмотрена роль агентов социального влияния в процессе гражданского воспитания подростков.

Ключевые слова: психологические особенности развития, социализация, гражданское воспитание, гражданственность, подростковый возраст, подросток.

Babkina M.I. CONSIDERATION OF THE PSYCHOLOGICAL FEATURES OF A TEENAGER'S PERSONALITY DEVELOPMENT IN THE PROCESS OF A CIVIC EDUCATION

The necessity of taking into account the psychological features of a teenager's personality development in the process of a civic education has been revealed in the article. The age-related peculiarities of a teenager's every year life have been described as well as a main point of the contradictions that appear at this period have been indicated. The psychological regularities of the teenager's development were traced and the socialization aspects of the teenager's personality were defined for the further citizenship forming. The role of the civic impact agents in the process of teenager civic education has been considered.

Key words: psychological features of the personality, socialization, civic education, citizenship, adolescence, teenager.

Постановка проблеми. Проблема громадянського виховання молоді особистості набуває особливої актуальності в умовах розвитку української державності. Сьогодення потребує компетентних громадян із високим рівнем розвитку моральних якостей, здатних до активної діяльності та взаємодії в соціальному середовищі. Залучення молодого покоління в систему цінностей демократичного суспільства передбачає формування в нього громадянськості (громадянської культури, гідності, відповідальності, обов'язку, позиції). Процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною [7], стає особливо важливим у підлітковому віці, у період самоствердження, дієвого формування соціальних інтересів і життєвих ідеалів особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження актуальних проблем громадянського виховання молоді, наукові підходи до виховання суспільно активної особистості в сучасних умовах, інноваційні виховні технології висвітлені в працях Р. Арцишевського, Т. Баки, М. Боришевського, П. Вербицької, В. Горбатенка, Л. Корінної, Л. Крицької, С. Позняк, О. Пометун, О. Сухомлинської, І. Тараненко, С. Рябова, К. Чорної та ін.

Психолого-педагогічні аспекти виховання молоді особистості в соціальному середовищі розкриті в дослідженнях І. Бега, В. Васютинського, О. Власової, Н. Вознюк, Л. Долинської, М. Заброцького, В. Кутішенка, Л. Макарової, В. Москаленко, О. Скрипченко та ін.

Актуальність громадянського виховання підлітка зумовлена його прагненнями до самостійності, незалежності, самоствердження, активності в соціальному середо-

вищі, які ще не підкріплені власними, сформованими, сталими соціальними мотивами поведінки, достатнім життєвим досвідом, правильним розумінням співвідношення свободи й відповідальності особистості. Саме тому в процесі громадянського виховання ми акцентуємо увагу на необхідності врахування психологічних особливостей розвитку підлітка з метою корекції формування його особистості, адаптації до соціуму й здатності до взаємодії в соціальному середовищі.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити необхідність врахування психологічних особливостей розвитку особистості підлітка в процесі громадянського виховання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підлітковий вік науковці, психологи, педагоги вважають перехідним: поступовим переходом від дитинства до дорослості. Цей перехідний період характеризується не тільки фізіологічними змінами, але й інтенсивним формуванням особистості, її моральних якостей, переконань, зростанням інтелектуальних сил і можливостей. Для цього періоду характерні нові психологічні утворення. Найважливішим новоутворенням підліткового віку є становлення самосвідомості, яка характеризується передусім почуттям дорослості (М. Заброцький) [6, с. 60]; появою такої форми самосвідомості, як усвідомлення своєї дорослості, що стає для підлітка мірилом життя, мотиваційною стороною розвитку його особистості (В. Москаленко) [11, с. 22]; з'являється потреба в самореалізації та суспільному визнанні (В. Кутішенко) [9, с. 52], відбувається становлення особистісної рефлексії (О. Власова) [4, с. 52]. Новоутворенням цього віку, на думку І. Бега, є здатність до адекватної оцінки подій, критичне ставлення до оточення, прагнення до дорослості, уміння підкорятись нормам колективного життя [2, с. 213]. Криза підліткового віку, як стверджує В. Васютинський, різко актуалізує численні проблеми особистісного розвитку, що вписується в різні дискурси інтерсуб'єктної взаємодії [3, с. 9].

У підлітковому віці відбувається складна гормональна перебудова організму дитини. Фізіологічний розвиток підлітка відіграє важливе значення в розвитку емоційно-почуттєвої сфери, як передумова розвитку надбіологічних властивостей має важливе значення для становлення підлітка (як зазначає Н. Вознюк). Відбуваються складні перетворення біологічної сутності в суспільну, за цих умов зовнішнє в вигляді соціальної програми поступово стає внутрішнім, проходячи через інтелект та емоційно-почуттєву сферу [5, с. 37]. У цей

період одночасно розвивається логічно-абстрактне мислення, відбуваються зміни головних мотивів діяльності, взаємовідносин і спілкування з оточуючими, формується самостійна оцінка цінностей, встановлюється дорослий стереотип стосунків.

Значні зміни відбуваються в соціальній сфері розвитку підлітка. Найсприятливішою умовою для соціалізації й громадянського становлення підлітка є задоволення його потреби в дорослості, яка є, як вже було зазначено, основним психологічним новоутворенням підліткового віку, мотиваційною стороною розвитку особистості, тією якістю, в якій розкривається життєва позиція ставлення до себе, до громади й суспільства в цілому.

Підлітковий вік – сприятливий період для формування громадянськості, яка є духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою, що зумовлена державною самоідентифікацією особистості, усвідомленням належності до конкретної країни [7]. У процесі громадянського виховання підліток здобуває громадянські знання, навчається реалізовувати свої права та обов'язки, поважати права й свободи інших громадян, бути відповідальним за свої обов'язки перед громадою, розуміти відповідальність перед суспільством і державою за свої вчинки. Виховання громадянина органічно поєднується з формуванням у нього високих моральних якостей і цінностей, патріотизму, професіоналізму, самоактивності та соціальної взаємодії. Підлітковий період вирізняється виходом людини на якісно нову соціальну позицію, у якій формується її свідоме ставлення до себе як до члена суспільства [14, с. 47].

Як свідчить аналіз психолого-педагогічних джерел, кожному віковому періоду дитини відповідає різний рівень фізичного, психічного й соціального розвитку. Важливо знати вікові особливості дитини з метою цілеспрямованого використання цих знань для максимального розкриття її можливостей і всебічного розвитку її особистості. Аналізуючи та узагальнюючи психолого-педагогічні джерела, ми дали умовну характеристику вікових особливостей кожного року життя особистості в підлітковому віці, враховуючи психологічні закономірності її розвитку та соціалізації для подальшого формування громадянськості. Традиційно цей період триває від 11 до 16 років. На сучасному етапі тривалість підліткового віку за різними дослідженнями коливається в межах 4–7 років залежно від соціального становища й освіти.

Для дітей в 11 років характерні прагнення до самостійності, імпульсивність, неста-

більність, негативізм, критичне ставлення до себе, опозиція до батьків, невміння оцінити себе.

У 12 років виникає потреба в автономії та самоповазі, ставлення до себе та оточуючих – більш позитивне.

У 13 років підліток прагне до дорослої незалежності, він є самокритичним і чутливим до критики. У цей період підліток набуває навички соціальної взаємодії.

Для 14 років характерне почуття дорослості, потреба в самореалізації, впевненість у собі, прагнення розширити коло суспільних відносин.

У 15 років відбувається задоволення потреби в дорослості, свідоме самовиховання, зіставлення своїх властивостей із суспільними нормами.

У 16 років формується дорослий стереотип стосунків, цілісна система внутрішньо узгоджених уявлень про себе, емоційна врівноваженість, комунікативна взаємодія, соціальна активність.

Треба зауважити, що зазначена класифікація вікових особливостей підлітків має умовний характер, тому що ті чи інші вікові періоди можуть бути зміщені. Це пояснюється тим, що в окремих підлітків спостерігається випереджувальний або запізнений темп як фізіологічного, так і психічного розвитку. Саме тому існує тенденція коливання тривалості підліткового віку.

У підлітковий період, який характеризується емоційною нестабільністю та імпульсивністю поведінки, виникає низка суперечностей, що потребують певного узгодженого соціально-педагогічного виховного впливу. Оскільки підліток ще не є зрілою особистістю, для нього притаманні протилежні прагнення та протиріччя, які зумовлені фізіологічним розвитком, незрілістю, недостатнім життєвим досвідом. У цей період спостерігаються різкі зміни в емоційній сфері підлітка, раптові переходи від неврівноваженості до спокою, від піднесення до байдужості, від сором'язливості до агресивності. Підліток прагне бути дорослим та самостійним, але водночас чекає підтримки з боку дорослих. Виникає розбіжність між високим рівнем прагнень підлітка та його низьким соціальним статусом, який притаманний цьому віковому періоду; між авторитарним стилем поведінки дорослих та потенційними можливостями підлітків, зумовленими їхнім психофізіологічним дорослішанням; між орієнтацією на самостійність та залежністю від думки й поведінки однолітків.

На основі аналізу психолого-педагогічних джерел та виховної практики нами визначено сутність суперечностей, що ви-

никають у підлітковому віці: почуття дорослості та відсутність соціального досвіду; одночасне бажання автономії й приналежності до групи; прагнення бути індивідуальною особистістю та одночасно таким, як інші; прагнення до самостійності й незалежності та потреба в підтримці й допомозі дорослого; невизнання авторитетів та користування авторитетом іншого; відкритість до спілкування та замкнутість; бажання поваги до себе та прояви грубості; бажання до активності та самореалізації та невміння себе реалізувати; відмінності між фізичною та соціальною зрілістю підлітка.

Необхідно зазначити, що ці суперечності також є процесом соціалізації на підлітковій стадії розвитку особистості. Внутрішні суперечності, що виникають у житті особистості, як зазначив Г. Костюк, є рушійною силою переходу від нижчих до вищих ступенів розвитку; вони стають джерелом активності, намагання усунути ці суперечності та виробити нові способи поведінки, удосконалити свої дії й зв'язані з ними властивості [8, с. 9]. На думку В. Сухомлинського, щоб суперечності підліткового віку не приводили до конфліктів і зривів, треба виховувати в молодого громадянина зрілість думки, ідейну цілеспрямованість і стійкість [13, с. 339]. У процесі навчально-виховної діяльності необхідно враховувати ці суперечності для корекції становлення особистості підлітка і його соціалізації, для подолання наслідків впливу негативних чинників.

З появою почуття дорослості в підлітка з'являється прагнення розширити коло суспільних відносин, займати певну позицію в громаді, утвердити себе в діяльності, яка б мала суспільно корисне значення й оцінку. Виникає потреба в сприйнятті світу в таких формах, які б дали змогу підлітку увійти в широкі сфери життя. Соціалізація підлітка, у структурі якої є громадянське виховання, здійснюється під впливом значної кількості соціальних агентів: держави, сім'ї, школи, громадських організацій, неформальних груп, засобів масової інформації тощо. Таким чином, громадянське виховання має бути організованим процесом, який реалізується в умовах соціальних виховних інститутів [1, с. 41].

У підлітка відбувається трансформація взаємин із дорослими, виникає потреба в автономії, необхідність у звільненні від контролю та опіки. Між батьками та підлітками з'являються розбіжності в поглядах, причиною яких є різний досвід; відсутні чіткі стани переходу від дитячої залежності до дорослої незалежності та певні правила, які структурують послаблення батьківської

влади в фазі переходу від дитинства до підліткового віку; виникають соціальні відмінності, пов'язані із зіткненням контролюючої ролі дорослих та потреби підлітків в автономії [12, с. 198].

У процесі входження підлітка-школяра в систему соціальних зв'язків та взаємодії громади відбуваються зміни у взаємостосунках із педагогами. Критичні зауваження, владні інтонації та категоричні вказівки з боку вчителя спонукають підлітка до відкритого чи прихованого протесту. У цей період важливого значення набувають взаємини з однолітками, які стають основою внутрішнього інтересу підлітка. У середовищі однолітків підлітки починають засвоювати соціальний досвід, навчаються налагоджувати стосунки, тотожні до взаємин між дорослими. Таким чином, потреба підлітка в приналежності до певної групи, де він відчуває солідарність і взаєморозуміння, має важливе значення для формування його самооцінки, самосвідомості та прийняття певної позиції.

Як свідчать результати аналізу педагогічної практики, авторитарний підхід до виховання негативно впливає на розвиток особистості підлітка, його соціалізацію та процес становлення як громадянина. Надмірна владність і надмірна підвладність, як зазначає В. Васютинський, є вагомими симптомами деформації особистісного розвитку, причина яких приховується в дисгармонії стосунків між дорослими та дітьми. У цей період відбувається знецінення одних авторитетів і пошук інших. Таким чином, за прагненням бути незалежним від впливу авторитетних осіб та соціальних норм приховується бажання приєднатися до інших соціальних структур, знайти сенс існування в ідентифікації себе з новими особами та ідеями [3, с. 15].

Слід наголосити на тому, що невчасна й недостатня допомога від дорослих у процесі формування світоглядних установок може спонукати підлітка до втрати сенсу життя, оскільки йому притаманні вразливість, роздратованість, неврівноваженість, імпульсивність, невизначеність, прагнення до самоствердження та незалежності. Потрібно зауважити, що жорстоке, байдуже, несправедливе ставлення до підлітка з боку дорослих, негативний вплив засобів масової інформації, відсутність позитивного прикладу та ідеалу робить його жорстким, цинічним, емоційно глухим, спонукає підлітка до втечі з дому, до правопорушень та злочинів.

Водночас аналіз вікових особливостей та психологічних закономірностей розвитку особистості підлітка дає підстави стверджу-

вати, що для формування його громадянських якостей, здатності до активності та взаємодії в соціальному середовищі необхідний певний розрив зв'язків із дорослими й установлення індивідуальних стереотипів стосунків із навколишнім середовищем. Як зазначає А. Макарова, затримка чи порушення цього етапу з психологічної точки зору призводить до формування інфантильної й недостатньо соціально адаптованої особистості [10, с. 21].

У підлітковому віці виявляється потяг дитини до самоствердження в соціальному середовищі. Тому підлітка необхідно орієнтувати на соціальне утвердження саме в процесі навчально-виховної діяльності, де він здобуває певні знання та норми суспільної поведінки. Через систему навчальних дисциплін і позакласну діяльність активно формується світогляд, переконання, позиція підлітка.

Для свідомого вибору й реалізації самобутньої програми підлітка і для його прагнення ствердитись як особистість необхідні як соціальні, так і індивідуальні передумови. За умови соціального оточення особистість підлітка здійснює моральну саморегуляцію в формі свідомого управління процесом перспективного саморозвитку, планомірного самоформування й самоперетворення в масштабі всієї життєдіяльності [5, с. 42–43]. Розвивається самосвідомість, самооцінка, потреба пізнати себе як особистість. У підлітковий період формується вміння оцінювати себе не тільки через вимоги дорослих, а й через власні вимоги [9, с. 56]. Отже, для цього віку характерний не тільки пошук ідентичності, а й прагнення підлітка пізнати власну індивідуальність, усвідомити самого себе, свої бажання та потреби.

У тривалих пошуках підлітка нерідко відбувається формування його морального ідеалу, яке здійснюється через засвоєння соціальних концепцій сенсу життя й призначення людини, моральних вимог та ідеалів суспільства. Залежно від морального ідеалу підлітка можна зробити висновок про те, яким він є на цей момент, у чому бачить своє життєве покликання. Моральний ідеал особистості підлітка як елемент його світогляду стає надбанням самосвідомості, критерієм і ціллю самовдосконалення. На думку Н. Вознюк, лише тоді, коли підліток зіставляє себе зі своїм ідеалом як вільно вибраним еталоном моральної досконалості, він здатний правильно оцінювати й корегувати власні вчинки й спосіб життя [5, с. 44].

За результатами нашого дослідження було з'ясовано, що в підлітка формується самосвідомість, усвідомлення себе в сис-

темі суспільних відносин, виникає потреба в самовираженні, реалізації своєї унікальності в системі соціальних зв'язків. Для цього періоду характерне прагнення до самоствердження, самореалізації та самовиховання. Підліток починає усвідомлювати свої права та обов'язки, прагне завоювати статус дорослого, залучаючись до суспільного життя. Відбувається розвиток громадянської активності підлітка, спрямованої насамперед на прийняття та засвоєння суспільних норм, цінностей і способів поведінки, характерних для світу дорослих, відбувається процес становлення підлітка як громадянина.

Отже, на підставі аналізу психолого-педагогічної літератури та результатів дослідження педагогічної практики нами визначені й охарактеризовані такі аспекти соціалізації підлітка, що є важливими в подальшому формуванні його громадянськості:

– почуття дорослості (прагнення до незалежності й самостійності, залучення до життя дорослих, уміння брати на себе відповідальність);

– самостійність мислення (формування переконань, оцінки цінностей, здатності до самоаналізу й самооцінки);

– посилення життєдіяльності (розвиток самодіяльності, а саме: саморегуляція, самореалізація, самоствердження, самовизначення, самовиховання, спрямованість на майбутнє для досягнення соціального статусу);

– усвідомлення себе в системі суспільних відносин (усвідомлення своїх прав та обов'язків, уміння підпорядковуватися нормам колективного життя, участь у різних громадських організаціях, зіставлення своїх властивостей із суспільними нормами, розвиток комунікативних здібностей, становлення дорослого стереотипу стосунків зі старшими й однолітками, потреба в рівноправному спілкуванні й у впливі на інших).

Висновки з проведеного дослідження. Отже, щоб керувати процесом формування громадянськості, необхідно простежити становлення молоді особистості в її онтогенезі. Це дозволяє своєчасно виявляти певний ступінь позитивної чи негативної спрямованості розвитку підлітка й на основі цього застосовувати найбільш ефективні методи й форми виховання з метою посилення соціального впливу на процес

формування громадянських якостей, цінностей та активної громадянської позиції особистості. Таким чином, у процесі громадянського виховання підліток потребує допомоги агентів соціального впливу та взаємодії з ними.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у вивченні ролі соціального середовища як вагомого чинника соціалізації та громадянського виховання особистості підлітка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабкіна М. Словник-довідник термінів із громадянського виховання / М. Бабкіна. – Львів : ЗУКЦ, ПП НВФ БІАРП, 2007. – 200 с.
2. Бех І. Виховання особистості: у 2 кн. / І. Бех // Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
3. Васютинський В. Інтеракційні виміри особистісного і соціального буття / В. Васютинський // Соціальна психологія. – 2005. – № 3 (11). – С. 8–19.
4. Власова О. Основні лінії розвитку соціальних здібностей в онтогенезі / О. Власова // Соціальна психологія. – 2005. – № 4 (12). – С. 44–45.
5. Вознюк Н. Етико-педагогічні основи формування особистості: [навчальний посібник] / Н. Вознюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 196 с.
6. Заброцький М. Вікова психологія: [навчальний посібник] / М. Заброцький. – К. : МАУП, 1998. – 92 с.
7. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності: проект [наук.-творч. колектив: О. Сухомлинська (наук. кер.) та ін.] // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7–13.
8. Костюк Г. Навчання і розвиток особистості / Г. Костюк. – К. : Рад. школа, 1968. – 608 с.
9. Кутішенко В. Вікова та педагогічна психологія: [навчальний посібник] / В. Кутішенко. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 128 с.
10. Макарова А. Основи психології і педагогіки: [навчальний посібник] / Л. Макарова, Й. Гах. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 116 с.
11. Москаленко В. Проблема виховання в контексті соціалізації особистості / В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2005. – № 3 (11). С. 20–32.
12. Скрипченко О. Вікова та педагогічна психологія: [навчальний посібник] / О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
13. Сухомлинський В. Народження громадянина / В. Сухомлинський // Вибрані твори: в 5 т. – Т. 3. – К. : Рад. школа, 1977. – С. 283–582.
14. Формування просоціальної поведінки учнів в умовах превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу: [монографія] / Кириченко В., Єжова О., Нечерда В., Тарасова Т., Хомич О.; за заг. ред. канд. пед. наук, ст. наук. співроб. Кириченко В. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2016. – 244 с.